

अहिल्याबाई होळकर यांचे प्रशासकीय कार्य

डॉ. राजु रावसाहेब तगरे

(एम .ए., पीएच.डी., एल.एल. बी)

DOI - 10.5281/zenodo.19048883

सारांश :

अहिल्याबाई होळकर (1725–1795) हे मराठा साम्राज्यातील एक आदर्श शासक म्हणून ओळखल्या जातात. त्यांचे शासन लोकाभिमुख, सुशासनप्रधान आणि न्यायप्रिय होते. त्यांनी प्रशासनात पारदर्शकता आणि सुव्यवस्था आणली, ज्यामुळे राज्यातील सर्व घटकांना न्याय मिळाला. अहिल्याबाई यांनी धर्मनिरपेक्षतेचा आदर्श ठेवत कोणत्याही जाती, धर्म किंवा सामाजिक स्तराच्या लोकांशी न्याय केला.

त्यांच्या काळात प्रशासनाची मूलभूत तत्त्वे मजबूत केली गेली. त्यांनी स्थानीय गावे, तालुके आणि जिल्ह्यांमध्ये अधिकारी नियुक्तीची प्रक्रिया स्पष्ट केली, तसेच तक्रारींवर त्वरित निर्णय घेण्याची व्यवस्था केली. महसूल प्रशासन सुधारण्यात त्यांनी विशेष लक्ष दिले, करसंग्रहण पारदर्शक केला आणि गरिबांना अतिरिक्त ओझे पडू नये यासाठी उपाययोजना केल्या.

अहिल्याबाईंनी सार्वजनिक बांधकामे, रस्ते, पूल, पवित्र विहिरी व धर्मशाळा यांसारख्या प्रकल्पांवर लक्ष केंद्रित केले, ज्यामुळे आर्थिक व सामाजिक विकास साधला गेला. त्यांनी स्थानिक न्यायालयांची स्थापना करून ग्रामस्तरावर लोकशाही प्रक्रियेचा प्रचार केला. प्रशासनात सशक्त नियंत्रण यंत्रणा आणि निरीक्षण पद्धती वापरून भ्रष्टाचार कमी केला.

शासनात महिलांच्या सहभागाला महत्त्व दिले, ज्यामुळे महिला सशक्तीकरण आणि सामाजिक समावेश सुनिश्चित झाला. कृषी, उद्योग आणि व्यापारासाठी धोरणे तयार करून त्यांनी राज्याचा आर्थिक विकास सुनिश्चित केला. अहिल्याबाईंचा प्रशासकीय दृष्टिकोन लोकसुख आणि स्थायी विकास यांवर केंद्रित होता, जो आजही आदर्श म्हणून अभ्यासला जातो.

संबंधित शब्द : न्यायव्यवस्था, सुव्यवस्था, लोकाभिमुखता, सुरक्षा, प्रगतीशीलता.

प्रस्तावना :

महाराणी अहिल्याबाई होळकर (१७२५–१७९५) यांचे राज्यकर्त्यांचे कार्य त्यांच्या दूरदृष्टीने, न्यायप्रियतेने आणि जनकल्याणाच्या निष्ठेने ओळखले जाते. छत्रपती शाहूंच्या वंशीय मराठा साम्राज्याच्या घटकांपैकी महेश्वर या प्रांतावर त्यांनी

राज्य केले आणि आपल्या नेतृत्वाखाली त्यांनी प्रशासकीय कार्यातील नवे आदर्श प्रस्थापित केले. अहिल्याबाई होळकर यांनी शासनात पारदर्शकता, जबाबदारी आणि लोकाभिमुख धोरणांचा अवलंब केला.

त्यांच्या प्रशासकीय कार्यात सामाजिक न्याय, सार्वजनिक सुरक्षा, शिक्षण, आरोग्य आणि आर्थिक विकास यांना महत्त्व दिले गेले. त्यांनी ग्रामांमध्ये पाणी, रस्ते, पूल, धर्मशाळा आणि शाळा यांसारख्या पायाभूत सुविधा निर्माण करून ग्रामीण जीवनमान सुधारले. तसेच, धर्म, जाति किंवा लिंग यापेक्षा मानवतेला प्राधान्य देऊन सर्व घटकांमध्ये समता आणि भाईचार्य वाढविण्याचे प्रयत्न केले.

अहिल्याबाईंच्या प्रशासनातील विशेष वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांनी न्यायव्यवस्था सुलभ, प्रभावी आणि निष्पक्ष ठेवली. त्यांनी कर व्यवस्थापन, आर्थिक नियोजन, सैन्य व सुरक्षा व्यवस्था यामध्ये सुव्यवस्था निर्माण करून राज्यात स्थिरता आणली. तसेच, औद्योगिक, कृषी व हस्तकला क्षेत्रातील प्रोत्साहनामुळे आर्थिक स्वावलंबन वाढले आणि सामाजिक समृद्धीला चालना मिळाली.

अहिल्याबाई होळकर यांचे प्रशासकीय कार्य हे जनतेच्या कल्याणावर केंद्रित, दूरदर्शी आणि न्यायाधिष्ठित होते. त्यांच्या कार्यशैलीतून आजही भारतीय इतिहासातील आदर्श नेतृत्वाचे नमुने पाहायला मिळतात, जे लोककल्याण आणि सामाजिक न्यायासाठी प्रेरणा ठरतात.

अभ्यासाची उद्दिष्टे :

अहिल्याबाई होळकर हे मराठा साम्राज्यातील एक आदर्श शासक म्हणून ओळखले जातात. त्यांच्या प्रशासकीय कार्याचा अभ्यास करताना मुख्य उद्दिष्ट म्हणजे त्यांच्या शासन व्यवस्थेतील लोकाभिमुख धोरणे, न्यायव्यवस्था,

समाजसुधारणा आणि आर्थिक विकासाचे मापदंड समजून घेणे. अध्ययनाचे पहिले उद्दिष्ट म्हणजे लोककल्याणकारी धोरणांचा अभ्यास करणे अहिल्याबाईंनी गरीब, अनाथ, विधवा आणि मागासवर्गीय घटकांसाठी केलेले कल्याणकारी कार्य आणि सुविधा ओळखणे. दुसरे उद्दिष्ट म्हणजे प्रशासनिक कार्यपद्धतीचा अभ्यास राज्य चालवण्याची पद्धत, न्यायव्यवस्था, महसूल व्यवस्थापन, आणि स्थानिक प्रशासनातील सुधारणा समजून घेणे.

तिसरे उद्दिष्ट धार्मिक व सांस्कृतिक संवर्धनाचे मूल्यांकन करणे मंदिरांचे पुनर्निर्माण, तीर्थक्षेत्रांची सुधारणा, तसेच समाजातील धार्मिक सहिष्णुता कशी राखली गेली हे अभ्यासणे. चौथे उद्दिष्ट म्हणजे महिला सशक्तीकरण व सामाजिक समावेशाचा अभ्यास समाजातील महिलांना आणि दुर्बल घटकांना शासनाने दिलेल्या संधींचा अभ्यास करणे. शेवटचे उद्दिष्ट म्हणजे आर्थिक विकासाचे धोरण कृषी, उद्योग आणि हस्तकला क्षेत्रातील सुधारणा व रोजगारनिर्मितीच्या उपायांचा अभ्यास करणे.

अशा प्रकारे, अहिल्याबाई होळकर यांच्या प्रशासकीय कार्याचा अभ्यास सर्वसमावेशक, न्यायप्रिय, समाजाभिमुख आणि आर्थिकदृष्ट्या प्रगत राज्यशासनाचे आदर्श दाखवतो.

अभ्यासाची संकल्पना :

अहिल्याबाई होळकर यांचे प्रशासकीय कार्य हे लोकाभिमुख, न्यायप्रिय आणि सुव्यवस्थित

शासन यावर आधारित होते. त्यांच्या कार्याची संकल्पना समाजकल्याण, आर्थिक स्थैर्य, महिला सशक्तीकरण, आणि पायाभूत सुविधा विकास या मुख्य अंगांवर केंद्रित आहे. त्यांनी दुरुस्त प्रशासन, न्यायव्यवस्था, महसूल प्रणाली, जलसंधारण आणि शाळा व औद्योगिक प्रोत्साहन यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये सुधारणा घडवून आणल्या. अहिल्याबाईंचे शासन हे लोककल्याणासाठी समर्पित, भ्रष्टाचारमुक्त, आणि प्रभावी होते. या अभ्यासाचा उद्देश त्यांच्या प्रशासनातील तत्त्वे, धोरणात्मक निर्णय, आणि समाजातील परिणामांचा विश्लेषण करून सध्याच्या प्रशासकीय अभ्यासासाठी प्रेरणा मिळवणे हा आहे.

साहित्याचा आढावा :

महाराणी अहिल्याबाई होळकर यांची शासनकाळी (1767-1795) प्रशासकीय कार्ये इतकी प्रभावी, न्यायप्रिय आणि लोकहितदर्शक होती की तिची प्रशंसा आजही व्यापक इतिहासलेखनात दिसते. तिचे प्रशासन न्याय, सुव्यवस्था, विकास व समृद्धी यांचा सुसंगतीत संगम असे होते.

1. शासनव्यवस्थेची रचना:

अहिल्याबाई यांनी राज्यव्यवस्थेला सुदृढ आणि पारदर्शक स्वरूप दिले. प्रशासनात उत्कृष्ट मंत्री, अधिकारी, न्यायाधीश आणि सल्लागार यांची नियुक्ती केली गेली ज्यांनी आपले काम निष्ठा व निष्पक्षतेने केले. त्यांच्या शासनात राज्याच्या महसुलापासून खासगी खर्च वेगळे ठेवले गेले,

ज्यामुळे उत्पन्नाचे योग्य आणि किफायतशीर नियोजन शक्य झाले.

यांनी महेश्वर हे राज्याचे मुख्यालय बनवले, ज्यामुळे प्रशासनाचे केंद्रीकरण व समन्वय अधिक प्रभावी झाले.

2. न्यायव्यवस्था आणि लोकहित:

अहिल्याबाईंची न्यायव्यवस्था तेज, सरल आणि लोकाभिमुख होती. सर्व वर्गांना न्याय मिळावा यासाठी न्यायाधीश व फैसला करणारे अधिकारी नियुक्त केले गेले. त्यांच्या दरबारात सर्व नागरिक मनमोकळेपणाने त्यांच्या प्रश्नांसाठी यायचे आणि निर्णय त्वरित व निष्पक्ष दिले जात होते.

त्यांनी न्यायप्रणालीमध्ये असा आधार दिला की ग्रामीण स्तरावरपर्यंत न्यायाची पोहोच होऊ शकली. गावपेठांमध्ये पंचांना स्थान देऊन स्थानीय प्रशासनात निर्णय क्षमता वाढवली गेली.

3. महसूल व अर्थशास्त्र:

अहिल्याबाईंचा महसूल विभाग अत्यंत सुशिक्षित आणि सुव्यवस्थित होता. शेतकऱ्यांवरील कर योग्य व वाजवी पद्धतीने आकारला. त्यांना आर्थिक दबावातून मुक्त करण्यास विशेष लक्ष दिले.

तसेच त्यांनी उद्योग, व्यापार आणि हातीकामाला प्रोत्साहन दिले, ज्यामुळे राज्याची आर्थिक स्थिरता आणि समृद्धी वृद्धिंगत झाली. हस्तकलेचा केंद्र म्हणून महेश्वर प्रसिद्ध झाला आणि आजही “महेश्वरी साडी” याचे द्योतक आहे ही पुढे त्यांचे धोरणात्मक प्रोत्साहन होते.

4. पायाभूत सुविधा आणि संपर्क व्यवस्था:

अहिल्याबाई यांनी रस्ते, पूल, विहिरी, कूपे, पाण्याचे तळे, धरणे इत्यादी पायाभूत सुविधा निर्माण करून कृषी, व्यापारी वाहतुकीला चालना दिली. जलव्यवस्थेसाठी नर्मदा आणि क्षिप्रा नदीकाठचे नाल्यांचे नियोजन व सिंचनाची व्यवस्था केली गेली.

यांनी सार्वजनिक कामांसाठी पोस्टल सुविधा व संपर्क व्यवस्था तयार केली ज्यामुळे शासन व राजकीय दफतरांमध्ये संवाद अधिक मजबूत झाला.

5. प्रशासनातील लोकाभिमुख निर्णय:

अहिल्याबाईंच्या शासनात लोकांचे भल्यासाठी निर्णय हे प्रमुख होते. त्यांनी सती प्रथा विरोध, विधवांच्या हक्कांची सुरक्षा, अनुसूचित जमातींचा समावेश, आणि प्रत्येक नागरिकाला सामाजिक-सांस्कृतिक न्याय देण्याचा प्रयत्न केला.

शासन दररोज दरबार घेत असे, ज्यामुळे राज्य आणि नागरिक यांच्यात एक विश्वासाह संपर्क निर्माण झाला.

6. सामाजिक मूल्ये आणि प्रशासन:

अहिल्याबाई यांच्या प्रशासकीय कार्यात धर्मनिरपेक्षता, समानता आणि लोककल्याण हे तत्त्व मार्गदर्शक होते. त्या काळात विविध धर्म-समुदायांना एकत्र आणून सामाजिक सलोखा निर्माण करण्यात यशस्वी झाल्या.

अशा प्रकारे तिचा शासनकाळ न्याय, सुव्यवस्था, लोकहित, आर्थिक समृद्धी तसेच सामाजिक समावेशन या तत्वांवर आधारित होता,

जे आजही प्रशासकीय शिक्षणात आदर्श मानले जाते.

संशोधन पद्धती :

अहिल्याबाई होळकर (१७२५-१७९५) या मावळ्यांच्या आणि होळकर वंशाच्या प्रसिध्द राणी होत्या, ज्यांनी महेश्वर मध्ये प्रशासनाच्या क्षेत्रात अद्वितीय कार्य केले. त्यांचा प्रशासकीय दृष्टिकोन लोककेंद्रित, पारदर्शक आणि न्यायप्रिय होता. त्यांनी ग्रामस्तरापासून महाशहरापर्यंत सुलभ प्रशासन व्यवस्था राबवली. अहिल्याबाईंच्या नेतृत्वाखाली, कर व्यवस्थापन, न्यायव्यवस्था, आणि सामाजिक सेवा या सर्व क्षेत्रात सुधारणा झाल्या. त्यांनी गावगावे युनियन स्वरूपात स्थापन करून स्थानिक प्रशासन अधिक कार्यक्षम केले.

त्यांच्या निर्णय प्रक्रियेत वास्तविक परिस्थितीचा अभ्यास, तज्ज्ञांचा सल्ला, आणि जनतेची अपेक्षा यांचा समावेश होता. अहिल्याबाईंनी प्रगत संशोधन पद्धती अवलंबल्या: ग्रामस्थांचा प्रत्यक्ष अनुभव, आर्थिक नोंदी, आणि प्रशासनिक अहवाल यांचा अभ्यास करून धोरण ठरवले. त्यांनी प्रकल्प राबवताना डेटा संकलन, निरीक्षण, आणि परिणामाचे मूल्यांकन या पद्धतींचा उपयोग केला. यामुळे सर्व निर्णय प्रभावी, टिकाऊ आणि लोकाभिमुख झाले.

अहिल्याबाईंच्या प्रशासकीय कार्यामुळे महेश्वर राज्यात सामाजिक न्याय, आर्थिक स्थैर्य, आणि लोककल्याण यांचा समन्वय साधला गेला. त्यांच्या शास्त्रीय आणि तर्कसंगत संशोधन पद्धती

आजही प्रशासकीय अभ्यासासाठी आदर्श मानल्या जातात.

संशोधन निष्कर्ष :

अहिल्याबाई होळकर यांची प्रशासकीय कार्यपद्धती अत्यंत प्रगत, लोकाभिमुख आणि सुव्यवस्थित होती. त्यांनी शासनाच्या प्रत्येक स्तरावर सुसंगत नियम आणि नीती निर्माण करून प्रशासन अधिक पारदर्शक आणि न्याय्य केले. त्यांनी लोकांच्या दैनंदिन जीवनातील गरजा ओळखून ग्रामविकासासाठी रस्ते, पूल, विहिरी, पाणी योजना आणि धर्मशाळा यांसारख्या पायाभूत सुविधांचा विकास केला. तसेच, कृषकांसाठी पाणी आणि जमीन व्यवस्थापन सुधारले, ज्यामुळे शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढले आणि आर्थिक स्थैर्य प्राप्त झाले.

अहिल्याबाईंच्या काळात न्यायव्यवस्था सर्वसमावेशक होती; गरीब, अनुसूचित जाती, आदिवासी आणि महिलांना न्याय मिळावा यासाठी विशेष प्रयत्न केले गेले. त्यांनी स्थानिक प्रशासनाचे पुनर्रचना करून ग्रामस्थ स्तरावर निर्णय प्रक्रिया सुलभ केली, ज्यामुळे शासन लोकांपर्यंत अधिक जवळ आले.

शासनाची कार्यक्षमता सुधारण्यासाठी अहिल्याबाईंनी पोलीस आणि सुरक्षा यंत्रणेला सक्षम केले, तसेच महिला व समाजातील दुर्बल घटकांचे संरक्षण सुनिश्चित केले. त्यांच्या निष्पक्ष आणि लोकाभिमुख प्रशासनामुळे महेश्वर राज्य आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक दृष्ट्या प्रगत झाले.

डॉ. राजु रावसाहेब तगरे

संशोधनातून स्पष्ट होते की, अहिल्याबाईंच्या प्रशासकीय कार्याने आधुनिक प्रशासकीय तत्त्वे आणि लोककल्याणाचे आदर्श निर्माण केले, जे आजही प्रेरणादायी ठरतात.

शिफारसी :

महाराणी अहिल्याबाई होळकर यांची प्रशासकीय कार्यपद्धती लोकाभिमुख, सुव्यवस्थित आणि न्यायाधीशक होती. त्यांनी महेश्वर राज्यात शासनाचे प्रत्येक अंग सुलभ, पारदर्शक आणि परिणामकारक केले. अहिल्याबाई यांनी प्रशासकीय यंत्रणा सुदृढ केली, जसे की ग्रामस्तरावर पोलीस व प्रशासकीय अधिकारी नियुक्त करणे, महसूल व कर व्यवस्थापन, आणि शाळा व आरोग्य केंद्रांचे नियोजन. त्यांनी लोकांच्या गरजा ओळखून धोरणे राबवली, जसे की पाणीपुरवठा, रस्ते, पूल, धर्मशाळा आणि बाजारपेठा यांचे विकासकामे. न्यायव्यवस्था पारदर्शक ठेऊन गरीब, विधवा आणि वंचितांना न्याय मिळावा यावर विशेष भर दिला.

शिफारसी:

१. राज्य शासनाने अहिल्याबाईंच्या प्रशासकीय तत्त्वांचा अभ्यास करून लोकाभिमुख धोरणे राबवावीत.
२. ग्रामस्तरावर प्रशासनाची पारदर्शकता आणि सहभागिता सुनिश्चित करण्यासाठी अहिल्याबाईंच्या मॉडेलचा अवलंब करावा.

३. न्यायव्यवस्थेत सर्व घटकांचा समावेश करून सामाजिक समता आणि लोकसुविधा सुधाराव्यात.
४. सार्वजनिक बांधकाम व पायाभूत सुविधा विकासात ग्रामस्थांचा सहभाग सुनिश्चित करावा.
५. शिक्षण, महिला सशक्तीकरण आणि रोजगारसंधी यावर विशेष भर देऊन सामाजिक विकास साधावा.

अशा उपाययोजनांनी आजही अहिल्याबाईंचा प्रशासकीय आदर्श अनुकरणीय ठरतो.

निष्कर्ष :

महाराणी अहिल्याबाई होळकर यांचे प्रशासकीय कार्य अत्यंत प्रभावी, लोकाभिमुख आणि सुव्यवस्थित होते. त्यांनी राज्यव्यवस्थेत पारदर्शकता, न्याय आणि सामाजिक समावेश या तत्वांना प्राधान्य दिले. अहिल्याबाईंनी शासनात प्रत्येक स्तरावर लोकांची गरज ओळखून निर्णय घेणे हे मुख्य मानले. ग्रामविकास, सार्वजनिक सुविधा, जलसंधारण, रस्ते आणि पूल यांसारख्या पायाभूत सुविधांवर त्यांचा भर होता, ज्यामुळे जनता सहज लाभ घेऊ शकली.

त्यांच्या काळात न्यायव्यवस्था मजबूत केली गेली; गरीब, अनुसूचित जाती, विधवा आणि महिलांना न्याय मिळवून देण्यात विशेष लक्ष ठेवले गेले. प्रशासनात सुरक्षा, शिक्षण आणि आरोग्य सेवा सुधारण्यात त्यांनी महत्त्वपूर्ण योगदान दिले. तसेच,

डॉ. राजु रावसाहेब तगरे

धार्मिक स्थळांचे संवर्धन आणि आर्थिक उद्यमांचा प्रोत्साहन यामुळे राज्याची सामाजिक आणि आर्थिक स्थिरता वाढली.

अहिल्याबाईंच्या प्रशासकीय शैलीत लोकसंतोष आणि दीर्घकालीन विकास हे ध्येय स्पष्ट दिसते. त्यांच्या नेतृत्वामुळे राज्यातील नागरिकांमध्ये सामंजस्य, विश्वास आणि प्रशासनाबद्दल सकारात्मक दृष्टीकोन वाढला. आजही त्यांचे प्रशासकीय दृष्टिकोन आधुनिक प्रशासनासाठी आदर्श ठरतो. अहिल्याबाईंचा अनुभव दाखवतो की समर्पित, न्यायप्रिय आणि लोकाभिमुख प्रशासन राज्याची प्रगती निश्चित करू शकते.

संदर्भ :

1. Postbox India. (n.d.). *Punyashlok Ahilyabai Holkar – Inspiring Leadership and Reforms in Indian History*. Retrieved from <https://www.postboxindia.com/punyashlok-ahilyabai-holkar-inspiring-leadership-and-reforms-in-indian-history/>
2. KiHikila. (2025). *Ahilyabai Holkar: The Inspiring Queen and Reformer*. Retrieved from <https://kihikila.in/famous-peoples/ahilyabai-holkar-the-inspiring/>

3. Kesariexpress. (2024). *Ahilyabai Holkar: Legacy of Compassionate Leadership and Administrative Excellence*. Retrieved from <https://kesariexpress.com/2024/03/23/ahilyabai-holkar-legacy-of-compassionate-leadership-and-administrative-excellence/>
4. Free Press Journal. (2025). *Ahilyabai Holkar @300: The Ruler Who Redefined Power, Service, and Dharma*. Retrieved from <https://www.freepressjournal.in/indore/ahilyabai-holkar-300-the-ruler-who-redefined-power-service-and-dharma>
5. Organiser.org. (2024). *Reviving Ahilyabai Holkar's Vision*. Retrieved from <https://organiser.org/2024/08/31/254289/bharat/reviving-ahilyabai-holkars-vision-integrating-scientific-interventions-in-bharatiya-chintan/>
6. Kamal Sandesh. (2024). *Ahilyabai Holkar: A Beacon of Just Governance and Inclusive Development*. Retrieved from <https://kamalsandesh.org/ahilyabai-holkar-a-beacon-of-just-governance-and-inclusive-development/>
7. IQRA IAS. (2025). *Weekly Civil Services magazine: Ahilyabai Holkar's Administration*. Retrieved from <https://www.iqraias.com/wp-content/uploads/2025/02/Weekly-27th-Jan-2nd-Feb.pdf>
8. PSC Notes. (2025). *Ahilyabai Holkar - Key Achievements of Administrative Reforms*. Retrieved from <https://exam.pscnotes.com/ahilyabai-holkar/>
9. Insights on India. (2025). *Ahilyabai Holkar: The Philosopher Queen of Malwa*. Retrieved from <https://www.insightsonindia.com/2025/06/02/lokmata-devi-ahilyabai-holkar/>
10. Times of India / Navbharat Times. (2025). *Devi Ahilyabai Holkar decisions remain ideal*. Retrieved from <https://navbharattimes.com/state/madhya-pradesh/indore/devi-ahilyabai-holkar-decisions-remain-ideal-even-after-300-years/121293037.cms>